

Осмонов С.Ж.

**КЫРГЫЗ ӨКМӨТҮНҮН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ
(XX-кылымдын 20-30-жылдары)**

Осмонов С.Ж.

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ КЫРГЫЗСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА
(20-30 годы XX века)**

S.Zh. Osmonov

**THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE KYRGYZ GOVERNMENT
(20-30 years of XX century)**

УДК: 947.19 (575.2)

Бул макалада Кыргыз АССРинин жогорку аткаруу бийлиги болгон Эл комиссарлар советинин функциялары, структурасы жана ишмердүүлүгү архивдик материалдарга таянып баяндалат.

В данной статье на основе архивных материалов рассказывается о функциях, структуре и деятельности высшего органа исполнительной власти Кыргызской АССР – Совета Народных комиссаров.

In this article on the basis of archival material about the functions, structure and activity of the supreme body of the executive branch of the Kyrgyz autonomous soviet socialist republic to the council of people's commissars.

Кыргыз элинин мүдөөсүн эске алып, РСФСРдин Бүткүл Россиялык Борбордук аткаруу комитети 1926-жылдын 1-февралында Кыргыз автономиялык облусун автономиялык республикага айландырган.

Кыргыз автономиялык облусу мезгилинде бардык мамлекеттик бийлик жана башкаруу бир органдын колунда болгон. Ал, Облустук аткаруу комитети (облсполком) эле.

Кыргыз АССРы түзүлгөндөн кийин, өз алдынча аткаруу бийлиги – өкмөт – Эл Комиссарлар Кеңеши (мындан ары ЭКК) түзүлөт. Кыргыз АССРынын ЭККсынын ыйгарым укуктары 1929-ж. 30-апрелинде Кыргыз АССРынын Советтеринин II курултайында кабыл алынган Кыргызстандын биринчи Конституциясынын V главасында бекитилген. Конституция кабыл алынганга чейин республиканын Эл Комиссарлар Кеңеши, Борбордук аткаруу комитети сыяктуу эле өзүнүн ишмердүүлүгүн убактылуу кабыл алынган «Кыргыз автономиялык советтик социалисттик республикасынын мамлекеттик түзүлүшү жөнүндөгү Жобонун»¹⁵⁶ негизинде алып барган.

Эл Комиссарлар Кеңеши республиканын Борбордук аткаруу комитети тарабынан түзүлгөн жана анын курамына – төрага, анын эки орун басары, эл комиссарлары кирген. Эл комиссарлар кеңешинин төрагасынын орун басарлары республиканын Эл комиссариаттарынын бирөөсүн башкарган. Андан сырткары Эл комиссарлар кеңешинин курамына кеңеш берүүчү добуш менен Мамлекеттик пландоо комиссиясынын төрагасы, ЭККнын иш башкаруучусу, Кыргыз АССРы боюнча ОГПУнун өкүлү, ал эми, чечүүчү добуш менен жалпы союздук

наркоматтардын уполномочыннайлары жана өкүлдөрү кирген.

Кыргыз АССРынын өкмөтү 1927-жылы 12-мартында республиканын биринчи чакырылыштагы Борбордук аткаруу комитетинин биринчи сессиясында шайланган.

Эл комиссарлар кеңешинин төрагасы болуп, кыргыз элинин көрүнүктүү партиялык жана мамлекеттик ишмери 26 жаштагы Жусуп Абдрахманов шайланган. Ж.Абдрахманов Кыргыз өкмөтүн 1933-жылдын сентябрь айына чейин башкарган¹⁵⁷. Бул жогорку мамлекеттик кызматта турган мезгилинде Жусуп Абдрахманов кыргыз элинин улуттук мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына жана бекемделишине, республиканын эл чарбасынын жана маданиятынын өнүгүшүнө зор салым кошкон. Тилекке каршы анын өмүрү, жаш мезгилинде, сталиндик «опричниктер» тарабынан адилетсиз кыйылган.

Кыргыз АССРынын Борбордук аткаруу комитетинин ошол эле биринчи сессиясында Эл комиссарлар кеңешинин эки орун басары, мамлекеттик пландоо комиссиясынын төрагасы жана республиканын тармактык наркоматтарынын эл комиссарлары шайланышкан¹⁵⁸.

Эл комиссарлар кеңеши Кыргыз АССРынын Борбордук аткаруу комитетинин аткаруучу жана башкаруучу органы болуп эсептелинген. ЭКК республиканын Борбордук аткаруу комитетине, анын Президиумуна, ошондой эле Кыргыз АССРынын Советтеринин съездине баш ийген.

Кыргыз АССРынын Эл комиссарлар кеңеши республиканын Советтеринин съезди, Борбордук аткаруу комитети жана анын Президиуму сыяктуу эле мыйзам чыгаруучу укукка ээ болгон. Мындай зарылчылдык өткөөл мезгилдеги оор кырдаалга байланыштуу болгон. Ошого байланыштуу Кыргыз АССРынын Эл комиссарлар кеңеши өзүнө берилген укуктардын чегинде республиканын бардык аймагында аткарылууга милдеттүү болгон декреттерди, токтомдорду чыгарган¹⁵⁹. Эл комиссарлар кеңешинин ар кандай токтомдорун Кыргыз АССРынын Борбордук аткаруу комитети жана анын Президиуму токтото жана жокко чыгыра алган¹⁶⁰.

¹⁵⁶ Смадияров С. Из истории становления и развития высших государственных органов власти и управления Кыргызстана (20-30гг.) – Ош, 1999. 33-б.

¹⁵⁷ Юсуп Абдрахманов Избранные труды.-Б.,2001. 298-б.

¹⁵⁸ КР БМАСы, Ф.21, Оп.2, Иш кагазы 35, 1-2-бб.

¹⁵⁹ Тургунбеков Р. Становление и развитие суверенного государства киргизского народа... 54-55-бб.

¹⁶⁰ КР БМАСы, Ф.21, Оп.3, Иш кагазы 141, б. 78

Эл комиссарлар кеңеши аркылуу өтүүчү маселелер анын жыйналыштарында каралган жана көпчүлүк добуш менен кабыл алынган.

1927-жылдын 21-сентябрында Кыргыз АССРынын Борбордук аткаруу комитетинин Президиуму «Эл комиссарлар кеңешинин төрагасы жана анын орун басарларынын укуктары жана милдеттери жөнүндөгү Наказды» бекиткен. Ал «Наказга» ылайык Эл комиссарлар кеңешинин төрагасы жана анын орун басарлары Кыргыз АССРынын тармактык наркоматтарынын жана башка борбордук ведомстволорунун көрсөтмөлөрүн токтотуу укугуна ээ болушкан. Бирок, ал чечими жөнүндө, сөзсүз түрдө Кыргыз АССРынын Эл комиссарлар кеңешинин жакынкы жыйынында билдирүүгө милдеттүү болушкан.

Союздук жана автономиялык республикалардын Эл комиссарлар кеңештери РСФСРдин Эл комиссарлар кеңешинин үлгүсүндө түзүлгөн. Ошондуктан Кыргыз АССРынын Эл комиссарлар кеңешинин курамында РСФСРдин ЭККсынын курамындагыдай Кичи ЭКК түзүлгөн. Бирок, Кыргыз АССРынын Кичи ЭККсы болгону 1927-жылдын 13-мартында бир жолу гана өзүнүн жыйынын өткөргөн. Ал жыйында 16 маселе каралган.¹⁶¹

Кыргыз АССРынын Эл комиссарлар кеңешинин ишин уюштуруу боюнча анын жумушчу аппараты түзүлгөн. Алар иш башкармачылыгы жана убактылуу даярдоочу комиссия деп аталган.

Алгачкы мезгилде Борбордук аткаруу комитетинин жана Эл комиссарлар кеңешинин иш башкармачылыгы бир болгон. 1930-жылдын февраль айында Борбордук аткаруу комитетинин Президиумунун секретариаты түзүлгөндөн кийин, иш башкармачылыгы республиканын Эл комиссарлар комитетин гана тейлеп калган. Иш башкармачылыгы ЭККнын ишмердүүлүгүндө өтө чоң роль ойногон. Анткени, республиканын өкмөтүнүн ишинин тактыгы аталган органдын ишмердүүлүгүнө байланыштуу болгон. Иш башкармалыгы Эл комиссарлар комитети тарабынан бекитилген атайын Жобонун негизинде иш алып барган.¹⁶²

Иш башкармалыгынын башында Эл комиссарлар комитети тарабынан дайындалган башкаруучу турган. Ал, Эл комиссарлар комитетинин бардык жыйындарына кеңеш берүүчү добуш менен катышууга укуктуу болгон. Ошондой эле, иш башкармалыгынын башкаруучусу Кыргыз АССРынын Эл комиссарлар комитетине баш ийген бардык мамлекеттик органдардын, мекемелердин жыйындарына катыша алган.

Убактылуу даярдоочу комиссия 1927-жылдын 17-мартында түзүлгөн жана анын негизги милдети республиканын Эл комиссарлар комитетинин жыйынында каралуучу маселелерди алдын ала даярдоо болгон. Бирок ал, болгону бир ай гана иштеген. Ошол эле жылдын май айында убактылуу даярдоо комиссиясы жоюлган.

1927-жылдын июнь айында күнүмдүк маселелерди чечүү үчүн Кыргыз АССРынын Эл

комиссарлар кеңешинин Президиуму түзүлгөн. 1930-жылдын сентябрь айынан тартып, Эл комиссарлар кеңешинин Президиуму – совещание деп атала баштаган. Эл комиссарлар кеңешинин Совещаниесинин курамына үч адам кирген: Эл комиссарлар кеңешинин төрагасы жана анын эки орун басары.

Эл комиссарлар кеңешинин ишин жеңилдетүү максатында, принципалдык мүнөзгө ээ болбогон күнүмдүк маселелерди кароо Эл комиссарлар кеңешинин Совещаниесине берилген. Эл комиссарлар кеңешинин Совещаниеси ал маселелерди карап, алар боюнча өкмөттүн атынан чечим кабыл алуу укугуна ээ болгон.

Зарыл болгон учурларда Эл комиссарлар кеңеши өз чечими менен туруктуу жана убактылуу комиссияларды, комитеттерди, башкармалыктарды түзө алган. Ошондой эле Эл комиссарлар кеңешинин алдында Кыргыз АССРынын борбордук аткаруу комитети тарабынан түзүлгөн ар кандай башкармалыктар жана комитеттер иштеген.

Өкмөттүн директиваларынын аткарылышын жана мамлекеттик курулуштардын ишке ашырылышын текшерүү максатында 1931-жылдын 31-январында Кыргыз АССРынын Эл комиссарлар кеңешинин алдында республиканын Борбордук аткаруу комитетинин Президиумунун токтому менен «аткаруу комиссиясы» деген туруктуу комиссия түзүлгөн. Комиссиянын төрагасы болуп Жусуп Абдрахманов дайындалган. Аткаруу комиссиясынын негизги милдети өкмөттүн токтомдорунун аткарылышын текшерүү жана бардык мамлекеттик жана чарбалык мекемелерде эмгек тартибин чыңдоо болгон.

Республиканын наркоматтарында аткаруучулукту текшерүү секторлору түзүлгөн. Бул секторлордун жетекчилери наркоматтардын коллегияларынын мүчөлөрү болушкан.

1932-жылы Кыргыз АССРынын Эл комиссарлар кеңешинин Аткаруу комиссиясы он бир наркомата өкмөттүн жана партиянын директиваларынын аткарылышына текшерүү жүргүзгөн. Текшерүү төмөнкүлөрдү көрсөткөн:

1. Текшерилген он бир наркоматтын жетисинде гана аткаруучулукту текшерүү секторлору иштеген, ал эми калган төртөөндө эч кандай аткаруучулукту текшерүүчү секторлор түзүлгөн эмес.

2. Ошондой эле комиссия аткаруучулукту текшерүү секторлорунун жетекчилеринин тез-тез алмашууларын белгилеген. Мисалы, жумушчу-дыйкандар инспекциясында 1931-жылдын 20-сентябрынан 1932-жылдын августуна чейин эле беш сектор жетекчиси алмашылган.

3. Наркоматтардын көпчүлүгүндө аткаруучулукту текшерүү секторлорунун иштери плансыз жүргүзүлгөн жана наркоматка тиешелүү болгон өкмөттүн жана партиянын аткарылууга тиешелүү болгон негизги директиваларын камтыган эмес.

4. Комиссия Кыргыз АССРынын жогорку тармактык башкаруу органдарындагы эмгек тартибин начардыгын белгилеген.

Кыргыз АССРынын Эл комиссарлар кеңешинин алдында курулуш жана арбитраждык комиссиялар иштеген. Алар, республиканын эл чарбасындагы өз-

¹⁶¹ КР БМАСы, Ф.21, Оп.1, Иш кагазы 118, 5-7-бб.

¹⁶² Ошол эле жерде, иш кагазы 574, 223-б.

дөрүнө тийиштүү болгон тармактарды башкарышкан.

Жогоруда аталган туруктуу комиссиялардан жана башкармалыктардан башка Кыргыз АССРынын ар кандай убактылуу комиссияларды жана комитеттерди түзгөн.

1931-жылдын май айында курулушту камсыз кылуу жана ресурстарды үнөмдүү пайдалануу максатында Эл комиссарлар кеңешинин алдында курулушту көзөмөлдөө башкармалыгынын иштеп жаткандыгына карабастан, убактылуу курулуш комиссиясы түзүлгөн.

Кыргыз АССРынын Эл комиссарлары (министрлери):¹⁶³

1. Эркинбек Эсенаманов (1904-1938) – Жер боюнча Эл комиссары.
2. Ходжахан Шоруков (1903-1938) – Саламаттыкты сактоо Эл комиссары.
3. Касым Тыныстанов (1901-1938) – Агартуу Эл комиссары (1927-1930).
4. Осмонкул Алиев (1903-1938) – Агартуу Эл комиссары (1930-1931).
5. Токчоро Жолдошев (1902-1937) – Агартуу Эл комиссары (1933-1935).

Каралып жаткан мезгилде республиканын өкмөтүнүн алдында турган өтө чоң саясий, экономикалык жана социалдык мааниси бар маселелердин бири кыргыз элинин көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларын отурукташтыруу саясаты болгон. Ошого байланыштуу отурукташтыруу саясатын пландуу ишке ашыруу жана жетектөө үчүн 1931-жылдын апрель айында Кыргыз АССРынын Эл комиссарлар кеңешинин алдында Отурукташтыруу комитети түзүлгөн. Комитеттин төрагасы болуп, республиканын ошол мезгилдеги өкмөт башчысы Жусуп Абдрахманов дайындалган.¹⁶⁴ Ошол эле жылдын октябрь айында айыл чарба наркоматында отурукташтыруу сектору, декабрь айында райондук комитеттер түзүлгөн.

Эл комиссарлар кеңешинин Отурукташтыруу комитетине төмөнкү милдеттер жүктөлгөн:

- көчмөндөр массасынын арасында отурукташтыруу идеясын таратуу;
- отурукташтыруу райондорун аныктоо жана аны ишке ашыруунун планын иштеп чыгуу;
- отурукташкан чарбаларды экономикалык жана маданий жактан өнүктүрүүнүн иш-чараларын иштеп чыгуу.³

Комитет тарабынан Кыргыз АССРынын Сталин, Нарын, Ат-Башы, Жети-Өгүз, Кара-Кол, Алай, Кетмен-Төбө, Ноокат жана Кызы-Кыя райондорунда 8 миң көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды

отурукташтыруу планы иштелип чыккан. Кийинки жылдары бул иш улантылган.

1931-1933-жылдары 68 миң көчмөн чарбаны отурукташтыруу планы каралган. 1931-жылдын май айында көчмөн чарбаларды отурукташтыруу иш-чараларына 370 миң сом (руб.) акча бөлүнгөн. 1932-жылы массалык түрдө отурукташтыруу республиканын 12 районунда жүргүзүлгөн. Отурукташкан үй-бүлөлөргө мамлекет тарабынан бир топ жеңилдиктер берилген. Мисалы, 1933-жылдан баштап отурукташкан чарбалар эки жылга мамлекетке мал жана дан тапшыруу милдетинен бошотулган. Андан башка да көп жеңилдиктер каралган. Турак-жай, социалдык объектилер курулган. Булардын баары көчмөн элди отурукташкан чарбага өтүүгө кызыктыруу максатында жүргүзүлгөн.

Жалпысынан 1931-1937-жж. 78 миң көчмөн жана жарым көчмөн чарбалар отурукташкан. Ал эми 1918 жылдан 1937-жылга чейин 142 миң чарба, же болбосо 600 миң адам отурукташууга өткөн.

Мына ушул иш – чаралардын баары кыргыз элинин тагдырында абдан чоң позитивдүү роль ойногон. Кыргыз эли көчмөн жашоого мүнөздүү болгон оор шарттан арылышкан. Туруктуу жашоого өтүшкөн. Бул элдин жашоо шартын жакшырткан, социалдык абалын оңдогон, ар кандай эпидемия, Оорулардын санын кыскарткан. Калктын демографиялык жактан өсүшүнө өбөлгө түзгөн.

СССРдин курамына кирген бардык республикалардын дээрлик баарынын Эл комиссарлар кеңешинин жетекчи органы катары коллегия түзүлгөн. Кыргыз АССРынын Эл комиссарлар кеңешинде болсо белгисиз себептер менен мындай башкаруу органы түзүлгөн эмес.

Жыйынтыктап айтканда, каралып жаткан мезгилде бир партиянын диктатурасынын орногонуна карабастан Кыргыз АССРынын мамлекеттик борбордук аткаруу бийлик органы болгон Эл комиссарлар кеңеши кыргыз элинин улуттук мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышында жана бекемделишинде, эл чарбасынын, маданиятынын өнүгүшүндө элдин аң-сезиминин өсүшүндө чоң роль ойногон.

Архивдик материалдар жана адабияттар:

1. Смадияров С. Из истории становления и развития высших государственных органов власти и управления Кыргызстана (20-30 гг.) – Ош, 1999. 33-б.
2. Юсуп Абдрахманов Избранные труды.- Б., 2001. 298-б.
3. КР БМАсы, Ф.21, Оп.2, Иш кагазы 35, 1-2-бб.
4. Тургунбеков Р. Становление и развитие суверенного государства киргизского народа... 54-55-бб.
5. КР БМАсы, Ф.21, Оп.3, Иш кагазы 141, б. 78
6. КР БМАсы, Ф.21, Оп.1, Иш кагазы 118, 5-7- бб.
7. КР БМАсы, Ф.21, Оп.1, Иш кагазы 574, 223-б.
8. Джунушалиев Дж. Время созидания и трагедий 20-30 годы XX в.- Б., 2003. 126- 127-б.

Рецензент: к.филос.н. Аблазов К.Э.

¹⁶³ Бул Эл комиссарларынын баары 1937-38-жылдары жалган жалаа менен сталиндик дьльнг\ттър тарабынан мыйзамсыз репрессияланышып, атылышкан.

¹⁶⁴ Джунушалиев Дж. Время созидания и трагедий 20-30 годы XX в.- Б., 2003. 126-б.

³ Джунушалиев Дж. Время созидания и трагедий 20-30 годы XX в. - Б., 2003. 127-б.